

Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme*

Cengiz Alyılmaz
(Erzurum)

1. Bilge Tonyukuk Yazıtları ve Külliyesi Hakkında Genel Bilgiler:

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan yaklaşık 360 km. uzakta, Tola Irmağı'nın yukarı mecrasındaki Bayn-Tsokto bölgesinde bulunan ve bu sebeple "Bayn-Tsokto Yazıtları" olarak da adlandırılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Köktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki yazıttan ibarettir.

Birinci yazıt, 243 cm; ikinci yazıt ise, 217 cm yüksekliğindedir. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır Köktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır.

Yazıtın yazılış / dikiliş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacıların bir kısmı bu tarihi 720-725 olarak gösterirken;¹ bir kısmı ise, (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın muhtevalarından da hareketle) Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından Köl Tigin yazıtına cevap olarak yazıldığını, bu sebeple de Köl Tigin Yazıtı'ndan sonraki Bilge Kağan Yazıtı'ndan önceki bir dönemde (732- 734 ?) dikilmiş olabileceğini ileri sürmektedirler².

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nda da tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda olduğu gibi Köktürk dönemine ait tarihî hadiseler anlatılır. Hadiseleri nakleden bizzat Bilge Tonyukuk'un kendisidir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın her ikisi de dikilişlerinden bugüne kadar

* VII. Uluslar Arası Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildiri metni, Askerî Müze Kültür Sitesi Konferans Salonu, İstanbul, 9 Kasım 1999.

¹ bk. Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.

² bk. Osman F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. no: 131.

geçen yaklaşık 1270 yıllık süre içinde, açık alanda buldukları ve yeterince korunmadıkları için büyük ölçüde tahribata maruz kalmıştır. Bu sebeple her iki yazıt da orijinal şeklinden oldukça farklı görünüm arz etmektedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları, bugün küçük bir bölümü demir çitle çevrili büyük bir külliye içerisinde yer almaktadır. Söz konusu külliye de iki yazıtın dışında, kıyafetleri ve duruş şekilleri ayrıntılı tasvir olunan başları koparılmış insan heykelleri, üzerleri çiçek motifleriyle işlenmiş lahitler, balbala benzer iki büyük dikili taş, kaide parçaları, tabanda dörtgen döşemeler bulunmaktadır. Bunların hepsinde önemli ölçüde aşınma, yıpranma ve parçalanmalar olmuştur.

Bilge Tonyukuk mezar külliyesinin çitle çevrili alanı dışında, külliye nin önemli bir parçası olan 271 balbal bulunmaktadır. Balbalların 260'tan sonrası kuzeye doğru dönmektedir. Bugün büyük bir bölümü önemli ölçüde tahrip olan balbalların dikili vaziyette duranlarının sayısı da oldukça azdır.

Bilge Tonyukuk mezar külliyesinin çitle çevrili alanında olduğu gibi, bu alanın dışında kalan ve bugün tamamen otlarla kaplı olan bölgelerinde de (özellikle de çitlerin batısında) dörtgen döşemeler bulunmaktadır.

Külliye nin orijinal şeklini kaybedip harabeye dönüşmesinde 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında külliye de gerçekleştirilen resmî ve gayriresmî kazıların rolü büyüktür. Bu kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Türk kültür ve sanat eserlerinin bugün nerede ve kimlerin elinde olduğu da ne yazık ki, bilinmemektedir.

2. Bilge Tonyukuk Yazıtları'yla İlgili Bazı Düzeltmeler:

Orhun Yazıtları'nı kurtarmak ve Ötüken Türk kültür ve medeniyetini ortaya çıkarmak amacıyla TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) bünyesinde oluşturulan Türk - Moğol Bilim Heyeti'nde, Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA'nın tavsiyeleriyle yazıtların epigrafik belgelenmesini yapmak üzere görevlendirildim. Bu amaçla 1997, 1998 ve 1999 yıllarında Moğolistan'a gidip bir süre yazıtlar üzerinde çalıştım. Sonuçta Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtları'nın yazıt bilimi açısından mevcut durumlarını, Radloff Atlası'yla karşılaştırmalı olarak ortaya koydum. Bu sayede hem yazıtların hâlihazırdaki durumları hem de yazıtlarda yüz yılı aşkın süre içinde görülen tahribat belgelenmiş oldu. Söz konusu tahribatın daha iyi şekilde belgelenebilmesi için, kırılıp dökülen, aşınıp yapraklaşıp dökülmeye yüz tutan, boyanmış olan, yağlanan, yazıtlardan kopan yazılı yüzeyler için farklı

renk ve işaretler kullanarak yazıtları, Köktürk harfleriyle yeniden yayına hazırladım.

Epigrafik belgelerim sırasında, metinlerini genelde fotoğraflardan hareketle oluşturan veya bir başkasının metnini aynen esas alan araştırmacıların Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki bazı harfleri / kelimeleri yanlış okuduklarını, yanlış anlamlandırdıklarını ve bu yanlışların da sürekli tekrar edildiğini tespit ettim.

Bu tespitlerimi, bazı kelimelerin okunuşu ve anlamlandırılışı ile ilgili bugüne kadar yapılan tartışmaların bir kısmına son vermek, bir kısmına ise başka bir boyut kazandırmak amacıyla dikkatlere sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyim:

1. ᠠᠢᠶᠢᠨᠶ - ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ - ᠠᠢᠶᠢᠨᠶ

ᠠᠢᠶᠢᠨᠶ : ... ᠠᠢᠶᠢᠨᠶᠲᠶᠲᠶᠲᠶᠲᠶ : ᠠᠢᠶᠢᠨᠶᠲᠶ : ᠠᠢᠶᠢᠨᠶ ...

*toruk buukalı semiz buukalı irakda bülser semiz buuka toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntum*³

“(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm.” (T 5-6)

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan birinci yazıtın batı yüzünün 6. satırında geçen ilk kelimenin ikinci harfini, bugüne kadar yapılan çalışmalarda araştırmacıların büyük bir kısmı “ᠠ”, bir kısmı ise “ᠨ”, okumuş, değerlendirmiş ve kelimeyi de buna göre yorumlamışlardır:

	Radloff	Thomsen	Orkun	Malov
Kelime	ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ	ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ	ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ	ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ
Transliterasyon	bils(e)r	bils(e)r	bils(e)r	bils(e)r

	Clauson	Aalto	Giraud	Tekin
Kelime	ᠠᠢᠶᠢᠨᠶ	ᠠᠢᠶᠢᠨᠶ	ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ	ᠠᠢᠶᠢᠲᠶ
Transliterasyon	böls(e)r	böñs(e)r	bils(e)r	bils(e)r

3 Transliterasyon ve anlamlandırmalar yapılırken, Talat Tekin'in *Tunyukuk Yazıtı* (Ankara, 1994) adlı eseri esas alınmış; yeni teklif ve değişiklikler anılan eserdeki metinler üzerinde yapılmıştır.

	Ergin	Sprengling	Aydarov	Şükürov Meherremov
Kelime	ᠠᠢᠶᠢᠳᠢ	ᠠᠢᠶᠢᠨᠢ	ᠠᠢᠶᠢᠳᠢ	ᠠᠢᠶᠢᠳᠢ
Transliterasyon	böngs(e)r	büls(e)r	bils(e)r	bilser

Yazıt üzerinde yapmış olduğum epigrafik belgelemelerde söz konusu harfin “N” olduğunu yerinde tespit ettim. Bu sebeple birinci yazıtın batı yüzünün 6. satırında geçen ilk kelimenin ᠠᠢᠶᠢᠨᠢ *böngser* veya ᠠᠢᠶᠢᠳᠢ *bilser* değil; ᠠᠢᠶᠢᠨᠢ *bölser* ~ *bülser* şeklinde okunup yorumlanması gerekir.

2. ᠢᠮ - ᠢᠮ - ᠢᠮ

: ᠢᠮ : ᠢᠮᠢᠨᠢᠨᠢᠨᠢᠨᠢᠨᠢ :

aṅgaru sülemeser kaç neṅ erser ol bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaçan neṅ erser ölüртеçi köök üçegün kabışıp sülelim edi yok kışalım temiş

Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim demişler. (T 20-21)

Birinci yazıtın doğu yüzünün 4. satırında (21. satırda) geçen 4. cümlemin ilk kelimesi (ᠢᠮ)’nin ilk harfi (ᠢᠮ), yazıtla ilgili çalışmaların büyük bir kısmında “x”; bir kısmında ise “ᠮ” olarak gösterilmiştir:

	Orkun	Ergin	Aalto	Giraud
Kelime	ᠢᠮ	ᠢᠮ	ᠢᠮ	ᠢᠮ
Transliterasyon	(a)nı	(i)di	(i)di	(a)nı

	Recebov Memmedov	Aydarov	Şükürov Meherremov	Tekin
Kelime	ᠢᠮ	ᠢᠮ	ᠢᠮ	ᠢᠮ
Transliterasyon	(a)nı	(a)nı	(a)nı	(e)di

Söz konusu harf, yazıtta “ x ” veya “) ” ile değil; “ x ”nin farklı bir şekli olan “ + ” ile karşılanmıştır. Bu sebeple bugüne kadar yapılan çalışmalarda Γx veya Γ) şeklinde yazılan kelimenin Γ+ olarak düzeltilmesi ve “x”nin farklı bir şekli olan “+”nin de Köktürk alfabesine dahil edilmesi gerekir.

3. Y>ö - Y>ϕ

: 4#345 : NΓΓxY>ö : ΓHΩD

öngreki er yugurça ıdıp ı bar baş aşdımız yubulu intimiz on tünke yantaki tuug ebirü bardımız

“Öncü askerleri (karları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık. (Ondan sonra) yuvarlanarak indik. On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.” (T 25-26)

Birinci yazıtın kuzey yüzünün 2. satırında (26. satırda) geçen ikinci cümlenin dördüncü kelimesinin ilk harfi bugüne kadar yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinde “ ϕ ” şeklinde gösterilmiştir:

	Aalto	Giraud	Orkun	Tekin
Kelime	Y>ϕ	Y>ϕ	Y>ϕ	Y>ϕ
Transliterasyon	tug	tug	tug	tug

Oysa bu harf, yazıtta “ ö ” şeklinde geçmektedir. Bu sebeple bugüne kadar yapılan çalışmalarda Y>ϕ şeklinde yazılan kelimenin Y>ö olarak düzeltilmesi ve “ ϕ ”nin farklı bir şekli (t) (?) veya birleşik bir harf (tu) (?) olan “ ö ”nin de Köktürk alfabesine dahil edilmesi gerekir.

4. ΓYΓY - ΓHΓY

: ΓHYΓΓYΓY ΓYNEAN

... üç küüreg *yiyi* kelti

“... Üç mülteci art arda geldi.” (T 33)

Birinci yazıtın kuzey yüzünün 9. satırında (33. satırda) geçen ilk cümlenin

üçüncü kelimesinin 1. ve 3. harfleri yazıtın orijinalinde aynı olup, “ Ƴ ” şeklindedir. Yazıtın Radloff Atlası’ndaki rötuşsuz kalıbının kopyasında da bunu açıkça görmek mümkündür. Ancak Radloff, yazıtı rötuşlu olarak yayına hazırlarken söz konusu kelimenin 1. harfini “ Ƴ ”; 3. harfini ise, “ Ƴ ” olarak değiştirmiştir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda araştırmacılar, Radloff’un rötuşlu yayını esas aldıkları için kelimenin orijinal şekli olan ƳƳƳ’yi, ƳƳƳ olarak göstermişler; okuma ve anlamlandırmayı da buna göre yapmışlardır. Araştırmacıardan Pentti Aalto ise, söz konusu kelimenin 1. ve 3. harflerinin yazıtın orijinalinde aynı olduğunu fark etmiş ve 1. ve 3. harfleri “ Ƴ ” olarak göstermiştir. Fakat söz konusu harfler yazıtın orijinalinde “ Ƴ ” değil; “ Ƴ ” şeklindedir.

	Radloff	Thomsen	Orkun	Ergin
Kelime	rötuşsuz: ƳƳƳ rötuşlu: ƳƳƳ	ƳƳƳ	ƳƳƳ	ƳƳƳ
Transliterasyon	kişi	kişi	kişi	kişi

	Şükürov Meherremov	Tekin	Giraud	Aalto
Kelime	ƳƳƳ	ƳƳƳ	ƳƳƳ	ƳƳƳ
Transliterasyon	kisi	ki[ş]i	kişi	yi yi

“ Ƴ ” harfinin fonetik değeri hakkında henüz kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, “ Ƴ ”nin farklı bir şekli olması ihtimali büyüktür. Zira ƳƳƳ *yi yi* kelimesi, *yi yi*, *yigi*, *cigi* şeklindeki kullanımları ve “sıralanmış”, “art arda”, “birbiri ardınca”, “sık” şeklindeki anlamlarıyla hem eski Türk dili yadigârlarında (DLT’te, bazı Uygur dönemi yazılı eserlerinde) hem de günümüz Türk lehçe ve şivelerinin bir kısmında geçmektedir. Bu sebeple, bu harfin (Ƴ ’nin) araştırmacılar tarafından dikkate alınıp, Köktürk alfabesine dahil edilmesi ve söz konusu kelimenin *yi yi* (?) şeklinde okunup; “art arda”, “birbiri ardınca” şeklinde anlamlandırılması daha doğru olacaktır.

5. Ƴ↓ - ƳƳ↓

Ƴ↓ : ƳƳƳ : ƳƳƳƳ

tılıg kelürti sabı antag yarış yazıda on tümen sü terilti tir ol sabıg eşidip

begler koop yanalım arıg ubuti yeg tedi

“(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: ‘Yarış ovasında yüz bin asker toplandı,’ diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte ‘Dönelim; temiz (yani ‘savaşıp yenilmemiş’) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir’, dediler.” (T 36-37)

II. yazıtın batı yüzünün 1. satırında (36. satırda) geçen 4. cümleinin son kelimesi yazıtın orijinalinde $\uparrow\downarrow$ şeklindedir. Ancak bu kelime yazıtla ilgili olarak yapılan yayınların büyük bir kısmında $\uparrow\downarrow$ şeklinde geçmektedir:

	Orkun	Ergin	Recebov Memmedov	Şükürov Meherremov
Kelime	$\uparrow\downarrow$	$\uparrow\downarrow$	$\uparrow\downarrow$	$\uparrow\downarrow$
Transliterasyon	kop(i)n	kop[ın]	kop(i)n	kop(a)n

	Aydarov	Tekin	Giraud	Aalto
Kelime	$\uparrow\downarrow$	$\uparrow\downarrow$	$\uparrow\downarrow$	$\uparrow\downarrow$
Transliterasyon	kop(a)n	koop[ı]n	kop(i)n	koop

Yazıtın orijinalinde $\uparrow\downarrow$ kelimesinin son harfi olan “ \uparrow ”den sonra herhangi bir harf bulunmamaktadır. Bu sebeple söz konusu kelimeyi $\uparrow\downarrow$ değil; $\uparrow\downarrow$ şeklinde yazmak gerekir.

6. $\uparrow\downarrow$ - $\uparrow\downarrow$

.... $\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow$: $\uparrow\downarrow$

kapgan kagan yeti otuznta.....erti kapgan kagan olurtdum tün udımatı küüntüz olurmatı kuzıl kanım töküti kara terim yüğürti işig küçük bertim ök

“Kapgan Kağan yirmi (yaşında?) idi. (Onu ben) Kapgan kağan (olarak) tahta oturttum. Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.” (T 51-52)

II. yazıtın doğu yüzünün 1. satırının (51. satırın) sondan üçüncü kelimesi yazıtın orijinalinde “ \uparrow ” harfiyle bitmektedir. Kelimenin baş tarafı dökül-

müş olmasına rağmen, son harfi (𐰇) ile sondan bir önceki harfi (𐰆) sağlam kalmıştır. Söz konusu kelimenin son harfi (𐰇) sağlam olmasına ve gayet açık bir şekilde okunabilmesine rağmen, yazıtla ilgili yayınların büyük bir kısmında “ 𐰆 ” şeklinde gösterilmiştir :

	Orkun	Ergin	Recebov Memmedov	Şükürov Meherremov
Kelime	𐰆𐰇𐰆𐰇	-----	𐰆𐰇 ...	-----
Transliterasyon	ol(u)rđı	ol(u)rđı	ol(u)rđı	-----

	Aydarov	Tekin	Giraud	Aalto
Kelime	-----	𐰆𐰇 ...	𐰆𐰇 ...	𐰇𐰇𐰆𐰇
Transliterasyon	-----	ol(u)rđd(u)m	ol(u)rđı	ol(u)rđd(i)m

Kelimenin son harfinin “ 𐰇 ” şeklinde düzeltilip metin tamirinin, okumanın ve anlamlandırmanın buna göre yapılması daha yerinde olacaktır.

7. 𐰆𐰇𐰆𐰇 - 𐰆𐰇𐰆𐰇

𐰇𐰆𐰇𐰆𐰇𐰆𐰇 : 𐰆𐰇𐰆𐰇𐰆𐰇 : 𐰆𐰆𐰇𐰇 : 𐰆𐰇𐰆𐰇

*il yeme il boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı boltum ulug boltum
nenġ yerdeki kaganlıg bodunka binteġi bar erser ne bunġi bar erteçi ermiş*

“Devlet de devlet oldu, halk da halk oldu. (Şimdi) ben kocaldım, yaşlı oldum. Herhangi bir ülkede kağanlı (yani “bağımsız”) bir halkın benim gibi bir devlet adamı var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş.” (T 56-57)

II. yazıtın doğu yüzünün 7. satırının (57. satırın) ilk kelimesi yazıtın orijinalinde 𐰆𐰇𐰆𐰇 (binteġi) şeklinde geçmektedir. Ancak 𐰆𐰇𐰆𐰇 kelimesinin ikinci harfi (𐰆), yazıtla ilgili yayınların hepsinde “ 𐰆 ” şeklinde (𐰆𐰇𐰆𐰇) gösterilmiş; okuma ve anlamlandırmalar da yanlış yapılmıştır:

	Orkun	Ergin	Recebov Memmedov	Şükürov Meherremov
Kelime	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ
Transliterasyon	bünt(e)gi	bünt(e)gi	bint(e)gi	bünt(ü)gi

	Aydarov	Tekin	Giraud	Aalto
Kelime	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ	ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ
Transliterasyon	bünt(ü)gi	bünt(e)gi	bönt(e)gi	bünt(e)gi

ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ (bintegi) kelime grubu, gerçekte ᠪᠢᠨ (bin / ben) anlamlı dil ögesiyle (şahıs zamiri ile), ᠪᠢᠨ (teg+i / gibi / gibisi) görevli dil ögesinden (edatından) oluşmaktadır.

Yazıtla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalarda kelimenin / kelime grubunun:

1. ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ değil; ᠪᠢᠨᠲᠡᠭᠢ şeklinde yazılması / dizilmesi,
2. Transliterasyonunun *bünt(e)gi* / *bönt(e)gi* / *bünt(ü)gi* değil; *bint(e)gi* şeklinde yapılması,
3. Anlamlandırılmasının “serseri olsa”, “başıboş olsa”, “avare olsa”, “öylesi”, “böylesi”, “bunun gibisi” şeklinde değil; “benim gibisi” olarak yapılması daha doğru olacaktır.

Bibliyografya

- Pentti AALTO, G. J. Ramstedt, J. G. Granö, “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, *JSFOu LX: 7* Helsinki, 1958.
- G. AYDAROV, *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Alma-Ata 1971.
- Sir Gerard CLAUSON, “Some notes on the Inscription of Toñuquq”, *Studia Turcica*, Budapest, 1971, 125-132.
- Ahmet Bican ERCİLASUN, “Bengütaş Edebiyatı”, *Büyük Türk Klasikleri*, C. I, İstanbul, 1985, s. 56-78.
- Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1997.
- René GIRAUD, *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.
- Saadettin GÖMEÇ, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 1999.
- S. G. KLYAŞTORNIY, “Tonyukuk-Aşıde Yuan'çjen”, *TS*, 1966, s. 201-205.

- V. G. KONDRAT'EV, *Oçerk Grammatiki Drevnetyurkskogo Yazıka*, Leningrad 1970.
- Andrey N. KONONOV, *Grammatika Yazıka Tıyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*, Leningrad 1980.
- İgor V. KORMUŞIN, *K osnovnum ponyatıyam Tyurkskoy runiçeskoj paleografii*, ST, 1975, No: 2.
- S. Y. MALOV, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s. 56-73.
- V. M. NADELYAYEV vd., *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad, 1969.
- ORHUN, *Orhun Seferi Araştırmaları. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiř Sayfalar) (Orkhon Expedition Researches. The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected Pages))*, TİKA (T.C. Dışışleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs Turkish International Cooperation Agency), Ankara 1995.
- Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara ³1994.
- W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, Saint -Pétersbourg 1899.
- Osman Fikri SERTKAYA, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995.
- M. SPRENGLING, "Tonyukuk's Epitaph. An Old Turkish Masterpiece", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVI, No: 1 (January 1939), s. 1-19; No: 4 (October 1939), s. 365-383.
- E. C. ŞÜKÜROV, A. M. MEHERREMOV, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1976.
- Talat TEKİN, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.
- , "On Kök Turkic büntäđi", *Central Asiatic Journal*, VIII, No: 3 (1963), s. 196-198.
- Semih TEZCAN, "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-1976*, Ankara 1976, s. 173-181.
- V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (= MSFOu V)*, Helsingfors 1896.
- , *Turcica. Études concernant l'interpretation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie (= MSFOu XXXVII)*, Helsingfors 1916.
- Dmitri D. VASİLYEV, *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1980.